

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ДӘУІРІН ШЫҢҒЫС НЕГІЗІН ҚАЛАҒАН САЯСИ ДӘСТҮРЛЕРДІҢ ДАҒДАРЫСЫ КЕЗЕҢІ ДЕП СИПАТТАУЫ

Жақан Назерке Қанатқызы

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, тарих факультеті, Қазақстан тарихы кафедрасының 2
курс магистранты

Ғылыми жетекші - т.ғ.д. З.О. Дукенбаева

Қазақ хандығының тарихи тамырлары сақ тайпалары дәуіріндегі басқару жүйелері, ғұн, үйсін, қаңлы мемлекеттері, түрік қағанаттары, түргеш, қарахан, оғыз мемлекеттері, қыпшақ хандығы, Алтын орда, Ақ орда мемлекеттері тығыз байланысты.

Қазақ хандығы сол заманда озық басқару тәртібімен құрылған, түрік мемлекеттерінің заң шығару, құқық жүйесін ұйымдастыру дәстүрлеріне сүйенді. Шыңғыс ханның Жосық заңы, Қасым ханның қасқа Жолы, Есім ханның ескі Жолы, Тәуке ханның Жеті Жарғысы – қазіргі заман мемлекетінің стратегиялық бағдарламасы тәрізді мемлекеттің маңызды құжаты болды. Моңғол билігі әлсіреп, Алтын Орданың құлдыраған кезінде кең байтақ даланы мекендеген өзбек-қазақ-ноғай халықтарының құрамына кірген халықтар өздерінің жеке дара мемлекеттерін құрды. Көк Орда, Әбілхайыр хандығы, Моғолстан, Ноғай Ордасы және Сібір хандығының құрылуы осы территорияны мекендеген халықтардың этникалық және тіл, рухани байлықтарының бірігуінің бастауына айналды. Қазақ хандығының экономикалық негізі қазақ рулары Әбілхайыр хандығы, Моғолстан, Ноғай Ордасы мен Батыс Сібір хандығының қол астында төрт хандыққа бөлшектеніп отырған.

Қазақ хандығы дәуіріндегі әрбір тарихи мәселенің маңызы ерекше болып саналады. Соның ішінде хандықтың құрылуы мәселесінің көкейкестігі басқа мәселелерден бір табан алда тұр. Өйткені хандықтың құрылуы қазақ этносының тарих төріне шығуымен қатар жүріп, саяси және этникалық үдерістер бір-біріне тікелей ықпал жасайды. XV-XIX ғасырларда қазақ жерінде болған барлық тарихи үдерістердің бастауында XV ғасырдың ортасында құрылған Қазақ хандығы тұр [1-3 б.].

Қазақ хандығы сол заманда озық басқару тәртібімен құрылған, Шыңғыс ханның Жосық заңы, Қасым ханның қасқа Жолы, Есім ханның ескі Жолы, Тәуке ханның Жеті Жарғысы – қазіргі заман мемлекетінің стратегиялық бағдарламасы тәрізді мемлекеттің маңызды құжаты болды. Моңғол билігі әлсіреп, Алтын Орданың құлдыраған кезінде кең байтақ даланы мекендеген өзбек-қазақ-ноғай халықтарының құрамына кірген халықтар өздерінің жеке дара мемлекеттерін құрды. Көк Орда, Әбілхайыр хандығы, Моғолстан, Ноғай Ордасы және Сібір хандығының құрылуы осы территорияны мекендеген халықтардың этникалық және тіл, рухани байлықтарының бірігуінің бастауына айналды. Қазақ хандығының экономикалық негізі қазақ рулары Әбілхайыр хандығы, Моғолстан, Ноғай Ордасы мен Батыс Сібір хандығының қол астында төрт хандыққа бөлшектеніп отырған [1-8 б.].

Еуразия құрлығының жарты жуық жерін қамтыған Алтын Орда мемлекеті — көшпелі-отырықшы мемлекеттің классикалық үлгісі болды. Алтын Орда мемлекеті адамзат тарихында, әсіресе Еуразия халықтарының тағдырында үлкен рөл атқарды. Оның тұсында Монғолиядан Дунайға дейінгі аралықта тұрған елдердің бір-бірімен қатынасы күшейді, сауда- саттық, дипломатиялық іс дамыды, жер-жерде қалалар мен кенттер салынды [2-8 б.].

Шыңғыс хан мен Жошы қайтыс болғаннан кейін, XIII ғасырдың 30-жылдарының ортасында Жошының ұрпақтары Бату (Батыр, Батый) Берке (Беркай, Барка) және басқалары тұсында Ұлық Ұлыс құрылды. Кейбір тарихшылар Ұлық Ұлыс (Жошы ұлысы сияқты) Моңғол империясы шеңберінде 1206 жылы құрылып, 1269 жылы тәуелсіздігін алды, ал оның негізін қалаушы Бату емес, Жошы болып табылады деп санайды. Ұлық Ұлыс атауының бірнеше нұсқалары бар – Жошы ұлысы, Ұлы Орда, Ұлық Ұлыс [3-21].

Жошы ұлысы саяси дәстүрінің бірі оның алдындағы саяси құрылымдардың дәстүрінен бастау алады. Ерте заманнан бері Ұлы Далада қалыптасқан мемлекеттердің

басқарылу жүйелері өміршендікпен жалғасты. Қанаттық жүйе - соның бірі. Атап айтқанда, Ұлы Ғұн патшалығының Оң және Сол, немесе Шығыс және Батыс қанатқа бөлінуі кейінгі мемлекеттік бірліктерде де көрініс береді. Түркі қағандығы, Қарахан мемлекеті де Шығыс және Батыс болып бөлінген.

Бұл ескі құрылымдық басқару жүйесі этникалық бірігулерде де бар. Оғыз бірлігі екі қанат ру тайпаларын біріктірген. Қырғыз халқы ерте замандарда қалыптасып, жаңа заманға дейін жеткен. Олар оң және сол ру бірлестіктерін сақтады. Кейінгі үштік жүйесіне Ішкілік тайпа бірлігі қосылды. Қарақалпақтар Қоңырат арысы мен Он төрт ру арысына бөлінді. Көне үйсіндерде Үлкен және Кіші Орда, кейінірек үштік басқару жүйесі болса, соңғы орта ғасырлардағы Қазақ хандығында да Үлкен және Кіші Ордalar шетелдік жазба де- ректерде аталады, кейін Үш жүз жүйесі орнықты. Жошы ұлысы қалыптасу кезеңінде шығыстан батысқа қарай жер көлемін қазіргі Қазақстанның далалық аймақтары есебінен ұлғайту арқылы тұрғындарының санын көбейткен. Жошы ұлысының басқару орталықтары: ұлыстың қалыптасу кезеңінде Ертіс бойында, Шығыс Қазақстан жерінде, қазіргі Орда, Шыңғыстау аймақтарында болған.

Ұлыс батысқа қарай жылжығанда орталығы Ұлытау аймағын Кеңгір өзенінің алқабынан табылады. Жошы ұлысының халқы негізінен Сарыарқа аймақтарын мекендеген жергілікті көшпелі халық болды. Қыпшақ, өзгеше ескі қазақ тілінде сөйледі. Бастапқы Жошы ұлысы 1208-1214, 1215-1219, 1220-1235 жылдарда өсіп- ұлғайып, қазіргі қазақ даласында орнықты. XII ғасырдың 20 жылдарының соңы - 30 жылдарының бірінші жартысында-ақ ол Шығыстағы Көк Орда мен Батыстағы Ақ Орда болып басқарыла бастауы мүмкін [4-56-57 бб.]

Шыңғыс хан мемлекетінің тікелей мұрагері болған Қазақ хандығы сол мемлекеттің идеологиясын, құқық жүйесін, заңнама дәстүрін, мемлекеттік институттарын жалғастырды. Демек, ел-ішінде белең алған өзгерістер мен дағдарысты Шыңғыс негізін қалаған саяси дәстүрлердің дағдарысы кезеңі деп атауға болады.

Керей мен Жәнібектің сұлтандардың Өзбек ұлысындағы бөлінуімен және қоныс аударудың негізгі себептеріне Әбілқайыр хандығындағы саяси дағдарысты айта аламыз. Дағдарыс мыналарға байланысты болды:

- хандыққа ойрат шапқыншылығы
- тонау және зорлық-зомбылық
- билеуші арасындағы әулеттік қайшылықтардың шиеленісуі(Сұлтан-шайбанидтер және Шыңғысхан тармағының алтын ұрпақтары) [5-198 б.].

Ал Қазақ хандығындағы дағдарыс Абылай хан қаза болған соң, тақ Уәли ханның қолына тигеннен бастап, басталды. Қазақ хандығына үстемдік еткен әскери-феодалдық шонжарлар арасында ішкі тартыс пен алауыздық туып ұлғая берді. Әрбір жүздің қарауындағы ұлыстарды билеген сұлтандар дербестікке бой ұрды. Саяси берекесіздіктің экономикаға тигізген зардабы күшейіп, жүздердің арасындағы шаруашылық байланыстар бұрынғыдан да әлсіреді, жоңғар феодалдарының шапқыншылығы салдарынан көшпелі және жартылай көшпелі аймақтармен қала-қыстық арасындағы шаруашылық байланыс және сыртқы базарлармен сауда-саттық байланыс үзіліп қалып отырды. Бұл жағдайлар халықтың шаруашылығы мен тұрмысына қыруар қиыншылықтар туғызды [5-235 б.]

Демек әр кезеңде дағдарыстар шапқыншылық пен таққа таласқа байланысты болғанын көз жеткіземіз. Және осыған байланысты мемлекетте түбегейлі өзгеріс не болмаса құлдырау болған.

Қазақ хандығы Шыңғыс хан мемлекетінің мұрагері болып, оның мемлекет идеологиясы, заңнама дәстүрін жалғастырғаннан, ондағы дағдарысты да, Шыңғыс мемлекетінің саяси дағдарысы деп атауға болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақ хандығының құрылу тарихы: Монография. Б. Кәрібаев –Алматы: Сардар баспа үйі, 2014-520-36.
2. Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық- Алматы: ҚазАқпарат, 2008. Т3.- 536 б.

3. Ұлық Ұлыс-Алтын орда мемлекеті тарихы. Б.Аяған .– Алматы, ЖШС «Литера-М», 2020-216.
4. Аяған Б.Ғ., Әбжанов Х.М., Исин А.И. Қазақ хандығы тарихы: құрылуы, өрлеуі, құлдырауы. Алматы: Сөздік- Словарь, 2011.-320б
5. Қазақтың көне тарихы / (Дайындаған М. Қани. Алматы: Жалын, 1994.-400 б.

ӘОЖ 93/94

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ДАМУЫНЫҢ ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жұмағалиева Мөлдір Оралбайқызы

moldir_zhumagalieva01@mail.ru

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Тарих факультеті, Қазақстан тарих кафедрасының
студенті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – Ғ.И. Кушенова

Тәуелсіздік жылдарында Қазақстанда Қазақстан Республикасының әлемдік қоғамдастыққа интеграциялануы бойынша үлкен жұмыс жүргізілді. 1998 жылы Қазақстан БҰҰ-ның Әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы Конвенциясына қосылды. Осы конвенцияға Факультативтік хаттама ратификацияланды және 2001 жылы Қазақстан БҰҰ-ға оң баға алған конвенцияның орындалуы туралы жауап берді. БҰҰ-ның "Әйелдердің саяси құқықтары туралы", "Тұрмыстағы әйелдің азаматтығы туралы" конференциялары, Халықаралық Еңбек Ұйымының алты конвенциясы, оның ішінде "құндылығы бірдей еңбегі үшін ерлер мен әйелдерге бірдей сыйақы беру туралы" Конвенциясы ратификацияланды. Қазақстан барлығы әйелдердің құқықтарын қозғайтын адам құқықтары жөніндегі 60-тан астам халықаралық шарттарға қосылды. Ел Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың тапсырмасы бойынша Қазақстан Республикасының 2006-2016 жылдарға арналған Гендерлік теңдік стратегиясы әзірленіп, күшіне енді. Қазақстанда гендерлік стратегияны дайындау мен дамытуға халықаралық ұйымдар – ЕҚЫҰ, ЮНИФЕМ және БҰҰДБ үлкен көмек көрсетті, бұл әлемдік озық стандарттарға сәйкес сапалы құжат жасауға мүмкіндік берді.

2011 жылы Қазақстанның ЕҚЫҰ – ға төрағалығы мәнмәтініндегі гендерлік даму мәселелерін қозғай отырып, гендерлік теңдікті географиялық жағынан Азияда, бір бөлігі-Еуропада, Батыс және шығыс өркениеттерінің торабында орналасқан және халқының басым бөлігі мұсылман болып табылатын ел ілгерілететін қалыптасқан жағдайдың бірегейлігін атап өту қажет. Мұны әсіресе еуропалық сарапшылар атап өтеді [8].

Қазақстан дәйекті түрде теңдестірілген гендерлік саясат жүргізуде. Қазақстанда гендерлік теңдіктің дамуы өте ұзақ тарихқа ие емес. Оның басталуы Қазақстанда әйелдерге қатысты тіркелген қылмыстар статистикасы енгізілген 2000 жылы болды деп есептеуге болады. Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық адам құқықтары мен бостандықтарының өрескел бұзылуы болып табылады. Әйелдер әлем халқының жартысын құрайды, олардың проблемалары іргелі әлеуметтік мәнге ие.

Күнделікті өмірде әйелдің әл-ауқаты бүкіл қоғамға үлкен оң әсер етеді және жалпы адамзат прогресінің көрсеткіші болып табылады. Қазақстан Республикасының Үкіметі әйелдердің проблемаларына, олардың тең құқығына ерекше назар аударады. 1995 жылы Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Отбасы, әйелдер және демографиялық саясат мәселелері жөніндегі кеңестің алғашқы консультативтік-кеңесші органы құрылды. 1998 жылы Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Отбасы және әйелдер істері жөніндегі Ұлттық комиссия болып қайта құрылды [3].

Аталған комиссия қазіргі уақытта-Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Әйелдер істері және отбасылық-демографиялық саясат жөніндегі Ұлттық